

UN CAZ DE AUTODEFINIRE PRIN INTERMEDIUL LIMBII: TEXTELE CALVINO-ROMÂNE

ALIN-MIHAI GHERMAN*

Folosirea alfabetului latin în cadrul culturii românești prezintă câteva trăsături specifice. Dincolo de numărul relativ mare de texte redactate de străini ca moștră de limba română (Coșeriu 1994), toate scrise cu litere latine, el a fost folosit în Principatele Române doar incidental fie de cărturari români în momentul în care doreau să prezinte în fața unui străin trăsăturile limbii române (precum cunoscutul *Tatăl nostru* redactat de boierul moldovean Luca Stroiici (Gaster 1891: 119) pentru cunoștința unui savant polonez sau glosele româno-italiene redactate la sfârșitul secolului al XVII-lea de stolnicul Constantin Cantacuzino pentru contele Luigi Marsigli, ce însoțea trupele imperiale habsburgice în timpul războiului cu turcii, care au urmat asediului din 1683 al Vienei – Tagliavini 1927¹), fie chiar cu valoare de scriere secretă pentru redactarea unor documente, care să nu fie accesibile cititorilor obișnuiți doar cu slovele chirilice. De asemenea, cu caractere latine a fost imprimat de Vito Piluzio în 1677, la Roma, *Catehismul* destinat catolicilor moldoveni.

În Transilvania, un grup compact de texte a fost redactat în mediul românilor trecuți la calvinism. Privite multă vreme ca accidente particulare în cadrul istoriei literaturii și culturii române, textele calvino-române reprezintă câteva elemente care le dau un caracter specific, individualizându-le ca un grup solidar de restul evoluției culturii românești.

Din secolul al XVI-lea datează *Cartea de cântece*, cunoscută și sub numele *Fragmentul Todorescu*², tipărită foarte probabil la Cluj pe la 1560³, dar numărul textelor românești redactate cu alfabet latin crește substanțial în secolul al XVII-lea.

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba-Iulia, str. Nicolae Iorga, nr. 11–13, România.

¹ Carlo Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-rumena ed un dizionarietto geografico dello stolnic Const. Cantacuzino*, în „Revista filologică” (Cernăuți), nr. I, 1928.

² Ediție modernă: Híador Sztripszky și György Alexics, *Szegedy Gergely énekeskönyve XVI századbéli román fordításban*, Budapest, Hornyánszky; vezi *Fragmentul Todorescu*, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Ion Gheție, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1982, p. 259–364.

³ Rămâne în dispută dacă fragmentul reprezintă o parte a unui volum întreg de cântece calvine în limba română sau doar o probă tipografică a oficinei lui Gaspar Heltai.

Dintre acestea, singura tipăritură cu caractere latine imprimată la Alba Iulia (în 1648, același an în care se imprima cu slove chirilice *Noul Testament*) a fost *Catehismul calvinesc* tipărit de Fogarasi István⁴.

Cu litere latine au fost scrise și cuvintele românești din două dicționare manuscrise din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *Dictionarium valachico-latinum*⁵ (atribuit de tot mai mulți cercetători lui Mihail Halici-tatăl) și *Lexicon marsilianum*⁶.

Din aceeași perioadă au rămas trei manuscrise cuprinzând psaltiri calvino-române: un *Cantionale* de pe la 1660⁷, *Psaltirea în versuri* a lui Ioan Viski (*A lui svent David crai și proroc o sută cincizeci de șoltari cari au scris cu mânilor lui Viski Janos in Boldogfalva [Sântămărie-Orlea], 1697*) și *Șoltarile a lui sfânt David crai și proroc scrise cu ajutorul lui Dumnezeu în Râu de Mori, Anno Domini Nostrî Jesus Christi 1703 în curtea șinstitii jupunese Kendeffi Ianosoai ghe la Stefan Istvanhazi*, pentru ultimele două neexistând încă o ediție critică. Toate cele trei psaltiri sunt însoțite și de culegeri de cântece calvine, care nu au fost încă cercetate în detaliu. De asemenea, dinainte de 1671 datează și un psalm copiat pe o filă liminară a unei cărți de Mihail Halici-tatăl din Hațeg. Tot secolului al XVII-lea îi aparține *Codex Agyagfalvi*, o selecție de rugăciuni redactate în Hațeg în jurul anului 1660.

De la sfârșitul secolului al XVII-lea avem mai multe încercări poetice, majoritatea rămase în diverse manuscrise, unele tipărite, dintre care amintim pe cea din 1674 a lui Mihail Halici-fiul dedicată medicului și savantului Francisc Párriz Papai: *Carmen primo et uni genitum. Linguae Romano-Rumanae Honoribus Fortunae et Auspiciis Impenetrabilis Dacici Argonautae Praenobilis Domini Francisci Paricii, Papensis etc. Veteris oculissimi in Illustri Enyedina Haliciastri: natum*⁸.

Pe lângă scrierea cu caractere latine, un alt element care le individualizează este folosirea, în opoziție cu restul textelor românești din secolele al XVI-lea și al

⁴ *Catechismus: Az az; A' kresztyéni Vallasnak és Hütnek (Catechismus adecă creștineștii religii și credințe în scurte întrebări și răspunsuri cuprinse)*, Alba Iulia, 1648.

⁵ Ediții moderne fragmentare sau integrale: B.P. Hasdeu, *Antonymus lugoshiensis. Cel mai vechi dicționar al limbii române, după manuscriptul din biblioteca Universității din Pesta*, în „Columna lui Traian”, vol. VI, 1884, p. 406–429; *Antonymus Caransebesiensis*, ed. Gr. Crețu, în „Tinerimea română”, serie nouă, I, 1898, p. 320–380; Mihail Halici-Tatăl, *Dictionarium Valachico-Latinum (Antonymus Caransebesiensis)*, studiu filologic și indice de cuvinte de Francisc Király, ediție îngrijită de Alexandru Metea și Maria Király, Timișoara, Editura First, 2003; *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.

⁶ Carlo Tagliavini, *Il Lexicon Marsilianum, dizionario latino-romeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, București, Cultura Națională, 1930.

⁷ Ediție de Daniele Pantaleoni, *Texte românești vechi cu alfabet latin: Psalterium Hungaricum în traducerea anonimă din secolul al XVII-lea*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2008.

⁸ În Francisc Párriz Papai, *Disputatio Inauguralis Tribus Consiliis Medicis absoluta, Quam Θεου Μεγαλοιο εκητι Avthoritate et Decreto Magnifici Et Amplissimi Ordinis Asclepiadei Procervm, In inclyta & antica Universitate Ravorcorvm Pro Summis in Arte Medica Honoribus, Privilegiis, ac immunitatibus Doctoralibus more majorum ritē consequendis Publico, placido Eruditorum Examinî, censurae, testimonio exponit Franciscus Pariz de Pápa... Anno M.DC.LXXIV.*

XVII-lea, a normelor ortografiei maghiare⁹. Această dublă trăsătură, scrierea latină și convenția ortografică maghiară plasează aceste texte într-un context cultural unitar, bine marcat, al românilor care trecuseră la calvinism.

Cartea de cântece tipărită, foarte probabil, la Cluj în jurul anului 1560 aparține unui moment particular, în care prozelitismul reformat, aflat la începuturile lui în Transilvania, încerca să își încorporeze în totalitate masa de români. În rest, textele din secolul al XVII-lea circumscriu un spațiu geografic și o secvență cronologică precisă: locurile de redactare ale manuscriselor textelor calvino-române sunt cuprinse de o arie geografică limitată, care se reduce la estul Banatului și Țara Hațegului: Hațeg (Gr. Agyagfalvi), Sântămărie-Orlea (Viski), Râu de Mori (Istvanhazi), Țara Hațegului (*Cantionale*) și Caransebeș (fragmentul copiat de Mihail Halici-tatăl; vezi Drăganu 1924–1926: 89); singura tipăritură, *Catehismul* lui Fogarasi István¹⁰, originar din Lugoj, a fost lucrată la Alba Iulia, dar avea, evident, același public. De asemenea, *Lexicon marsilianum* aparține, după formele de limbă, aceleiași zone dialectale.

Datele la care au fost copiate manuscrisele sunt cuprinse, cu excepția *Cărții de cântece* (probabil Cluj, cca 1560), între limite relativ apropiate: respectiv între anii 1642 și 1703. Cu observația că toate aceste manuscrise și tipărituri au fost găsite în biblioteci ale unor colegii maghiare (Biblioteca Liceului Reformat din Cluj, Biblioteca Liceului Unitarian din Cluj¹¹, Biblioteca Colegiului Reformat din Debrecen, Biblioteca Colegiului din Odorheiul Secuiesc etc.¹²), iar cele două lucrări lexicografice sunt păstrate în Biblioteca Universității din Bologna și în Biblioteca Națională Maghiară, putem bănuși că numărul acestora va fi fost mai mare și că viitoare descoperiri nu sunt excluse; multe dintre ele vor fi fost victime ale lipsei de interes a publicului românesc pentru ele sau chiar ale unei distrugerii voluntare ca reacție antireformată.

Populația românească din estul Banatului și Țara Hațegului se bucura în secolul al XVII-lea de o situație specială, având un statut aparte în cadrul general al populației românești din principatul Transilvaniei: avem a face cu țărani liberi sau chiar cu o populație orășenească (Lugoj, Caransebeș, Hațeg), a cărei existență nu se supunea structurilor generale ale sistemului iobăgiei din Transilvania. În plus, fiind în regiunea contingentă cu vilaietul otoman al Timișoarei, dar și cu Țara Românească, ea beneficia de îndatoririle și drepturile similare celor acordate populațiilor din zonele de marcă, care aveau însă și atribuții militare. Numărul

⁹ Ortografia maghiară era ea însăși în plină organizare. Pe lângă câteva trăsături generale, conservate încă de la primele texte redactate în limba maghiară (de exemplu folosirea lui *sz* cu valoarea „s” și a lui *s* cu valoarea „ș”, având ca proveniență scrierea din sudul Italiei (dovadă că un rol important în creștinarea ungarilor l-au jucat călugării veniți din această regiune), alte caracteristici ale scrierii maghiarei aveau încă semnificative oscilații în epocă.

¹⁰ Preot al comunității calvine din Lugoj, după cum ne spune foaia de titlu a *Catehismului*: „lugosi már az igaßagot rész szerint meg-ismet olah-magyar ecclesianak lelki pásztora”.

¹¹ Ambele se află acum în colecțiile Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române.

¹² Putem bănuși că numărul textelor trebuie să fi fost mai mare.

mare de înnobilări pe care le fac principii Transilvaniei în rândul populației românești pe tot parcursul secolului al XVII-lea confirmă interesul pe care aceștia îl aveau în atașarea locuitorilor regiunii cu mijloace politice și sociale la autoritatea centrală. Nu în ultimul rând, o politică sistematică a principatului făcută pentru atragerea românilor la calvinism prin scoaterea zonei de sub autoritatea mitropolitului român și trecerea ei sub cea a episcopului (superintendentului) calvin din Alba Iulia¹³ s-a adăugat mai vechii tendințe de misionarism religios, caracteristică reformaților în secolul al XVI-lea.

Așa cum ni se prezintă, grupul de texte redactate cu literă latină în Transilvania secolului al XVII-lea ne apare a fi circumscris de repere cronologice și geografice ferme. Cronologic, ele se încadrează între 1640 și 1703, cele două limite temporale fiind semnificative din punctul de vedere al istoriei culturale și religioase a românilor transilvăneni în general și a celor din zonă în mod special. Începutul perioadei se caracterizează prin intensificarea propagandei calvine între români. Din punctul de vedere al instituției principatului, ea este marcată de domnia lui Gheorghe Rákóczi I (1630–1648), care, susținut de activitatea episcopului Geleji Katona István (1633–1649), a făcut din răspândirea calvinismului în rândul românilor o axă a relațiilor lor cu populația românească. Mitropoliții Bălgradului erau puternic îndemnați să înceapă tipărirea cărților religioase în limba română¹⁴, autoritatea lor fiind mult limitată atât teritorial, cât și instituțional, în urma preluării de către episcopul calvin a autorității religioase asupra unor regiuni (dintre care estul Banatului, Țara Hațegului și Țara Făgărașului, toate zone de frontieră) și datorită controlului efectiv exercitat de acesta asupra activității mitropolitului. Cealaltă limită cronologică este oferită de o slăbire evidentă a influenței Bisericii Calvine, marcată de începutul administrației habsburgice în principat (care a dus la o consolidare puternică a catolicismului); prin cele două diplome leopoldine (1691 și 1701) sunt puse pe picior de egalitate cele patru religii recepte ale principatului, prin mijloace administrative, întărindu-se totuși considerabil rolul jucat de Biserica Catolică, iar, în cazul românilor, începe procesul atragerii acestora la catolicism.

Din punct de vedere geografic, zona circumscrisă de estul Banatului și de Țara Hațegului cuprindea compact un grup de populație românească liberă, în mare parte locuind în orașe, care se individualiza de restul românilor, aflați, în majoritatea lor, în stare de iobăgie și, cu foarte mici excepții, în situația de populație rurală, exclusă uneori expres din lumea orașelor transilvănene¹⁵.

¹³ Aceeași politică s-a dus cu mai puțin succes și în Țara Făgărașului, eșecul ei datorându-se, în primul rând, unei mult mai puternice comunicări a zonei cu Țara Românească și păstrării mai îndelungate a instituțiilor cneziale ale feudalismului românesc.

¹⁴ Activitatea tipografiei românești este inaugurată prin reimprimarea, în 1640, a *Evangheliei învățătoare* (Cazania a II-a), publicată de Corei la Brașov în anii 1581 și 1582; în 1648 vedea lumina tiparului monumentală ediție a *Noului Testament*, iar în 1651 se tipărea *Psaltirea*. Tipografia era folosită de principe și pentru editarea unor diplome în limba română.

¹⁵ Excepția oferită de românii din Scheii Brașovului, și ei populație liberă și trăind în mediu urban, este ne semnificativă din acest punct de vedere: datorită funcției de centru comercial al orașului, comunitatea creată în jurul Bisericii „Sfântul Nicolae” avea puternice aderențe la cultura și

La o cercetare a textelor calvino-române observăm câteva trăsături specifice: în primul rând este folosirea alfabetului latin, care le individualizează de majoritatea celorlalte texte românești ale epocii, redactate cu slove chirilice; fără a fi în intenție o scriere secretă, ea era inaccesibilă mării majorități a românilor, pentru care scrierea latină evoca un univers cultural străin.

Textele calvino-române erau destinate doar unui receptor special, care, el însuși, nu se simțea solidar cu restul masei de români. Acest lucru se exprimă prin caracterul regional al foneticii lor și, mai ales, prin caracterul regional al lexicului folosit. Din punct de vedere fonetic, menționăm:

– notarea palatalizării consoanelor, de exemplu *gye* pentru „de”, *minye* pentru „mine”, *Dumnyezo* pentru „Dumnezeu”;

– folosirea formelor neiotacizate refăcute ale verbului: *să spună, să pună, eu aud, eu văd*, în timp ce în restul spațiului românesc erau în circulație generalizată încă formele iotacizate: *să spuie, să puie, eu auz, eu văz* etc.;

– folosirea unui bogat lexic regional;

– față de alte texte românești ale epocii, psaltirile și cântecele calvine, fiind, pe de o parte, traduceri din maghiară, pe de alta interpretate în acord cu cultul bisericii reformate din Transilvania (care tocmai fusese sistematizat de episcopul Geleji Katona István), conțin un număr sporit de cuvinte de origine maghiară: *șoltar, aleniș, hăiabă* etc. Că punctul nostru de vedere este corect, ne dovedește textul rugăciunii *Tatăl nostru*, copiată cu slove chirilice (alături de un tabel al valorii numerice a slovelor) la sfârșitul *Psaltirii în versuri* a lui Ioan Viski, în care nu aflăm niciuna dintre trăsăturile fonetice și lexicale regionale din textul scris cu litere latine.

Această caracteristică lingvistică a textelor calvino-române și, prin extensie, a textelor redactate în această perioadă cu alfabet latin a fost facilitată și de faptul că textele în cauză erau specifice doar acestui mediu cultural, de prea puține ori având ecouri și între ceilalți români.

Datorită acestor trăsături, textele redactate cu litere latine de românii din estul Banatului și Țara Hațegului sunt, față de situația întâlnită la majoritatea populației românești, expresia unei manifestări a conștiinței regionale, o expresie conștientă a alterității, care se manifesta prin situația socială, politică și religioasă diferită de restul conașionalilor¹⁶.

Doar astfel se poate explica un fapt unic în lexicografia românească din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: introducerea de Mihail Halici-tatăl a toponomasticii locale din jurul Caransebeșului în *Dictionarium valachico-latinum* redactat de el înainte de 1671.

Dacă față de ceilalți români literatura calvino-română reprezintă un evident act de alteritate, ea este, în același timp, un act de autoidentificare în cultura oficială a principatului Transilvaniei. Traectoria este una complexă, începând de la

---

tradițiile religioase din Țara Românească, dovadă fiind și faptul că marea majoritate a preoților brașoveni fuseseră unși acolo.

¹⁶ De menționat că această conștiință identitară este actuală și acum pentru locuitorii acestei regiuni, în special pentru cei din Banat.

nivelul aderenței la calvinism, susținut de tălmăcirea cărților de cântece și a psaltirilor versificate în limba română¹⁷, făcută sub auspiciile autorității princiare¹⁸, până la crearea unor instrumente care să susțină accesul la cultura latinofonă a principatului¹⁹.

Etapa cea mai avansată o reprezintă, spre sfârșitul veacului al XVII-lea, poeziile lui Mihail Halici-fiul, care, alături de alți oameni de cultură, dedică versuri învățatului Pariz Papai. Acestea sunt sinonime cu un act de adeziune culturală la Republica Literelor reprezentată de scrierea latină.

Refăcând orizontul textelor calvino-române trebuie să observăm că ele reprezintă în mic la nivelul unui grup de populație românească, bine circumscris prin aderarea la calvinism, un exercițiu similar cu cel, mult mai amplu, care se va desfășura în secolul al XVIII-lea sub auspiciile Școlii Ardelene: unul de integrare culturală și socială. Demersul susținut de textele calvino-române a fost, însă, unul eșuat datorită evoluției ulterioare descendente a calvinismului în Transilvania secolului al XVIII-lea.

BIBLIOGRAFIE

- Coșeriu 1994 = Eugeniu Coșeriu, *Limba română în fața Occidentului, de la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa occidentală*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
 Gaster 1891 = Moses Gaster, *Chrestomatie Română*, Leipzig–București.
 Drăganu 1924–1926 = N. Drăganu, *Mihail Halici*, în „Dacoromania”, IV.

A CASE OF SELF-DEFINING BY MEANS OF LANGUAGE: THE CALVINIST-ROMANIAN TEXTS

ABSTRACT

The research of texts written in Romanian and with Latin alphabet in the 17th century shows the image of a well-defined group of Romanians from eastern Banat and the Hațeg Country, which were identified as being a free population living both in villages and towns, and which by adhering to Calvinism detached itself from the rest of the population, persisting in the Orthodox denomination, the majority of it living in villages and characterized by its status of serfdom. The use of the Latin writing, of a specific vocabulary, and a regional pronunciation suggest an attempt of self-defining by means of language, pointing out the development of an integration within the principality's structures.

Keywords: *Calvinism, Latin writing, Self defined ethnicity, Calvinist Romanian literature, Hungarian.*

¹⁷ Acest lucru trebuie să se fi petrecut în mai multe etape, din moment ce în toate cele trei psaltiri versificate primul psalm are ca sursă versificația făcută de Szegedi Gergely în secolul al XVI-lea, în timp ce următorii 149 sunt traduși după Szenci Molnár Albert, foarte probabil în jurul anului 1640 când reglementările lui Geleji Katona Sándor au început să funcționeze în Biserica Calvină din Transilvania.

¹⁸ Marea majoritate a principilor Transilvaniei din secolul al XVII-lea au fost calvini.

¹⁹ Reprezentate de cele două lucrări lexicografice mai sus menționate.